

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA NARRATIVLIK (HIKOYA) NAZARIYASINING ASOSIY QOIDALARI

Ashirova Bonu Yusuf qizi

QarDU Fransuz tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Pirboyeva X.

QarDU Fransuz tili yo'nalishi 3 bosqich talabasi

Hozirgi vaqtda adabiyot fani tadqiqot amaliyotining heterojen sohasi hisoblanadi. Badiiy matn murakkab tuzilma bo'lib, uni bitta model yordamida tasvirlash deyarli mumkin emas. Matnni tashkil etishning murakkabligi uni ko'pgina fanlarning, xususan, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, semiotika, semantika vaboshqalarning o'rganish predmetiga aylantiradi. Adabiyotshunoslikning eng muhim bo'limlaridan biri adabiyot nazariyasi bo'lib, uning doirasida narratologiya mavjud. An'anaviytor ma'noda narratologiya syujet-rivoyat asari haqidagi fandır. Fanning o'rganish obyekti hikoya - nutqning alohida turi, ya'ni so'zlovchining tinglovchi oldida hikoyani (hodisalar ketma-ketligini) ochib beradigan bayonidir. Keng ma'noda narratologiya nafaqat epik matn nazariyasining bir qismi, balki inson tajribasini loyihalash, saqlash va uzatishning asosiy usullaridan biri sifatida bayon qilish haqidagi ta'limotdir.²⁴⁷

J. Brokmayer, R. Xarrelar "povest" atamasining mashhurlik sabablarini quyidagicha izohlaydilar: "...bu hikoya tushunchasi umumlashtirilgan va kengaytirilgan va shu bilan birgaxotiramiz, niyatlarimiz, hayot tariximiz, "men" yoki "shaxsiy identifikatsiyamiz" nio'z ichiga olgan bir qator masalalarda aniqlangan g'oyalarini qanday tartibga solish usullarini o'rganish demakdir.²⁴⁸

Narratologiya - adabiy semiotikaning bir bo'limi. U hikoya matnlarini o'rganishga asoslanadi, ya'ni hikoyaning tarkibiy qismlari va mexanizmlarini tahlil qilishga qaratilgan.²⁴⁹ Narratologiya atamasi 1969 yilda Tzvetan Todorov tomonidan kiritilgan taklifdir.²⁵⁰ Matnlarni tanqid qilishga berilgan yo'nalishda boshqa tadqiqotchilar ushbu metodologiya bo'yicha tadqiqotlarni chuqurlashtirdilar. Narratologiyaning shakllanishiga chex strukturalisti L. Dolejelning asarlari, shuningdek, Yu.M. Lotman va B.A. Uspenskiy; fransuz strukturalistlari A.J asarlari alohida rol o'ynadi. Narratologiyaning asosini rus rasmiy maktabi Opoyozva Praga lingvistik doirasi vakillarining tadqiqotlari qo'ydi. Narratologiyaning yirik nazariyotchilari (Ts. Todorov, R. Bart, L. Dolezel, J. Genette, M. Bal, V. Schmid, J. Prins, S. Chatman, J. Lintvelt) hikoya qilish holatlari va darajalarining ierarxik modelini ishlab chiqdi, hikoya, hikoya va tarix o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqladi. Diskurs tahlili nazariy aks ettirishning alohida sohasiga aylandi. Narratologiyaning asosiy g'oyalari matnni aloqa akti sifatida talqin qilishni, badiiy muloqot g'oyasini bir necha hikoya darajalarida amalga oshiriladigan jarayon sifatida va nutq muammosini har tomonlama talqin qilishni o'z ichiga oladi. Narratologiyaning kontseptual apparatining asosiy kategoriyalari hikoya, voqea, hikoya misollari

²⁴⁷ Гаспаров Б. М. Литературные лейтмотивы: Очерки по русской литературе XX века. М., 1995. С. 276.

²⁴⁸ Кожевникова Н. А. Типы повествования в русской литературе XIX—XX вв. М., 1994. — С. 83

²⁴⁹ Адмони В. Г. Система форм речевого высказывания. СПб., 1994. С. 116–120.

²⁵⁰ Todorov Tzvetan, (1981) « Les catégories du récit Littéraire », Communication, 8, l'analyse structurale du récit, Paris, Seuil.

(konkret va mavhum muallif va o'quvchi, hikoyachi va tinglovchi, aktyor), nuqtai nazar, syujet, nutqdir. Rivoyatlar odatda har qanday janr va funkcionallikdagi hikoya qiluvchi asarlar sifatida tushuniladi. "Hikoya" atamasi hind-yevropacha *gno(bilmoq)* ildizidan olingan lotincha *gnarus (biluvchi)* so'ziga borib taqaladi. Umuman olganda, hikoya atrofdagi dunyoni tartibga solish va idrok etishning asosiy shakli bo'lib, adabiy tanqid kontekstida esa maxsus konstruksiya sifatida ishlaydi, uning yordamida atrofdagi voqelik hikoya qilish orqali o'zlashtiriladi.²⁵¹ V. Labov va J. Valetskiy har qanday rivoyatni qurish sxemasini taklif qildilar, keyinchalik u klassikaga aylandi. Ularning strukturaviy komponentlari quyidagi elementlardan iborat: xulosa (dastlabki vaziyatning yig'indisi), orientatsiya (vaqt, joy, belgilar tavsifi); murakkablik / ziddiyat; baholash (muallifning munosabati); nizolarni hal qilish; natija (hodisani haqiqiy hozirgi vaqtga bog'lash).

Bugungi kunga qadar tadqiqotchilar rivoyat misollari va darajalarining miqdori va sifati bo'yicha yagona nuqtai nazarni ishlab chiqmaganlar. Quyidagi rivoyat darajalari va ularga mos keladigan holatlar ajratiladi:

- 1) ma'lum bir muallif va o'quvchi darajasi (yozuvchining o'ziga xos biografik shaxsi va uning matnini oluvchi);
- 2) mavhum (yashirin) muallif va o'quvchi darajasi (badiiy matnda qahramon-hikoyachi shaklida gavidalanmaydigan va o'qish jarayonida o'quvchi tomonidan yashirin "timsol" sifatida qayta yaratiladigan hikoya namunasi "muallif" va ushbu tasvirga mos keladigan hikoya misoli, "mavhum kommunikativ vaziyatni" o'rnatish uchun javobgardir, buning natijasida adabiy matn (muallif tomonidan kodlangan "xabar" sifatida) dekodlanadi, ya'ni o'qiladi;
- 3) xayoliy muallif (hikoyachi) va o'quvchi (tinglovchi) darajasi (rivoyatni og'zaki tartibga soluvchi va ushbu konstruksiyaga mos keladigan uydirma rivoyat misoli, ichki adresat turi, hikoya qiluvchining nutqi qaralayotgan nazarda tutilgan suhbatdosh; hikoyani unga aylantirgan tinglovchi, hikoya qiluvchi tomonidan bildirilgan ma'lumotni idrok etuvchi);
- 4) personajlar (aktyorlar) darajasi (mavhum kategoriya, hikoyaning funksiyalaridan biri yoki qahramonyoki hikoya qiluvchi rolini bajaradigan badiiy muloqot akti misollari).

Hikoyaning tashkil etilishiga syujet va syujet nisbati ham ta'sir qiladi. Syujet hikoyani qurishning proto-sxemasi bo'lgan voqealarning xronologik ketma-ketligi sifatida belgilanadi. Syujet - voqealarning badiiy qayta ishlangan ketma-ketligi, ularning nuqtai nazarning o'ziga xosligi va hikoyaviy misollar tizimiga qarab tanlanishi (tanlanmaganligi). Syujet va syujet (tarix va nutq) dixotomiyasi hikoyani yaratishning zaruriy shartidir.²⁵² Yuqoridagilarni umumlashtirib, shuni ta'kidlaymizki, hozirgi vaqtda keng nazariy va uslubiy apparatga ega bo'lgan rivoyat nazariyasi tadqiqotning istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi. Narratologiya yutuqlarini amaliy qo'llashning asosiy yo'nalishlari, birinchi navbatda, adabiy matnni qurish proto-sxemalarini tahlil qilish (turli janr modellarining hikoya tuzilmalari), aloqaning turli darajalarida hikoyaviy misollar tizimini ishlab chiqish va ularni matnda belgilash usullari va vositalarini, shuningdek, narratologik tahlil usullarini va aniq matnlarga tavsifiy modellarni ekstrapolyatsiya qilish usullarini izlash.

Narratologiya g'oyalari hikoyaning madaniyatning universal xususiyati ekanligi bilan bog'liq bo'lgan keng ko'lamlı mavzu ilovalari va vazifalarida o'ziga xoslikni oladi. "Hikoya" shunchaki ma'lumot uzatish vositasi yoki insoniy aloqaning elementar instituti emas, bu

²⁵¹Одинцов В. В. Стилистика текста. — М., 1980

²⁵²Леонтьев А.А. Функции и формы речевой деятельности // Основы теории речевой деятельности. М.: Наука, 1974. С. 241-254.

innovatsiyalar bilan bog'liq yuqori sifatli (miqdoriy bo'lmagan) ma'lumotlarni olish usulidir. Tushuntirishning narrativistik kontseptsiyalari zamirida bilimning prinsipial bayoniy tabiatiga asoslangan tushuntirish hikoyasi modeli yotadi. Mashhur tadqiqotchi A. Danto "hikoya o'z tabiatiga ko'ra tushuntirish shaklidir"²⁵³, deb ta'kidlaydi [1, 194].

J. Brokmeyer va R. Xarreo'zlarining "Hikoya: bitta alternativ paradigmaning muammolari va va'dalari" risolasida hikoya o'zining diskursivlik hodisasi bilan o'zaro bog'liqligida, ya'ni "muloqotning kichik turi" sifatida qaraladi degan fikrlarni berib o'tishgan.²⁵⁴ Ijtimoiy tamoyilning ustuvorligini, gnoseologiya va madaniyatda ijtimoiy shakllarning ahamiyatini anglash hikoya qilish va fan va ta'lim o'rtasidagi munosabatlar muammosini ifodalaydi. Hikoya, shubhasiz, ijtimoiy o'zaro ta'sir va muloqotning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Shu bilan birga, fan va ta'limda "hikoya"ga e'tibor ilmiy nazariya va ratsionallik haqidagi an'anaviy g'oyalarni tanqid qilish va yengish, tarixiy, psixologik, pedagogik, ta'lim kabi voqelik turlarining konstitutsiyaviy, tarkibiy xususiyatlarini qayta ko'rib chiqish usuliga aylanib bormoqda.²⁵⁵ Hikoyaviy yondashuv nuqtai nazaridan, biz hikoyada obyektiv aks ettirilgan voqea haqida emas, balki, aksincha, bevosita kontekst, "madaniyat madaniyati" deb ataladigan narsa haqida gapiramiz. Zero, bilim muayyan kondensatsiyalangan tadqiqotchi faoliyatining natijasidir.

Zamonaviy ijtimoiy pedagogika, masalan, postmodern makonda yuzaga kelgan identifikatsiya inqirozi holatini baholab, nafaqat ushbu inqirozning rivoyat etiologiyasini ta'kidlaydi, balki unga qarshi kurashga tarbiyaviy munosabatni maxsus maqsadli shakllantirish zarurligini ham ta'kidlaydi. Eslatib o'tamiz, Jeymsonning formulasiga ko'ra, hikoya qilish jarayoni haqiqatda voqelikni yaratadiva bir vaqtning o'zida uning nisbiyligini, ya'ni ba'zi bir hikoyaviy bo'lmagan voqelikning taqdimoti sifatida adekvatlikka bo'lgan har qanday da'voni rad etadi. Rivoyat xarakteristikasining eng muhim atributi uning o'zini - o'zi ta'minlashdir. R. Bart ta'kidlaganidek, hikoyaning protsessual tabiati "voqelikka to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish uchun emas, balki voqeaning o'zi uchun, ya'ni pirovard natijada ramziy faoliyatdan boshqa har qanday funksiyadan tashqarida" ochiladi. Rivoyat bo'yicha bahslar subyektning o'zini - o'zi identifikatsiya qilish muammosini dolzarblashtiradi, tadqiqotning muammoli sohasini kommunikativ strategiya sohasiga kengaytiradi. Gadamerning so'zlariga ko'ra, hikoya qilish amaliyoti orqali, ularning plyuralizmida haqiqiy erkinlik o'zini-o'zi amalga oshiradi: "insonga tegishli bo'lgan hamma narsani o'zimizga ifodalashga imkon berishimiz kerak". Bunday erkinlik imkoniyatining sharti har qanday rivoyatning (har bir suhbatning ichki cheksizligiga ega) va matnning asosiy ochiqligidir. Matn va suhbatni tushunishning germeneytik holati fikrlash va nutq o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos kontekstini ochib beradi. Gadamerning ritorik shaxslar haqidagi tarixiy retrospektivlari shuni eslatib o'tadi: lingvistik fikrning rivojlanishi umuman fanning paydo bo'lishidan boshlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va umumiy-metodologik ishlar:

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyotstrategiyasi.–Toshkent: O'zbekistonnashriyoti, 2022. – 426 b.
2. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" -T .: "Ma'naviyat", 2008. – 65 b.

²⁵³A. Danto Tarixning analitik falsafasi. M.: Idea-Press, 2002. S. 194

²⁵⁴Лосева Л.М. Как строится текст. – М.: Просвещение, 1980. – 96 с.

²⁵⁵Малычева Н.В. К вопросу о типологии текстовых категорий // Единицы языка в функционально-прагматическом аспекте (межвузовский сборник). – Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 2000. – С. 135-144.

II. Ilmiy-nazariy manbalar:

3. Адмони В. Г. Система форм речевого высказывания. СПб., 1994. С. 116–120.
4. Арутюнова Н. Д. Дискурс // БЭС: Языкознание / Гл. ред. В. Н. Ярцева. М., 2000. С. 136–137.
5. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975.
6. Бремон К. Структурное изучение повествовательных текстов после В. Проппа / К. Бремон // Французская семиотика : от структурализма к постструктурализму. – М. : Прогресс, 2000.
7. Вежбицка А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1978.- Вып. VIII. — С. 404.
8. Гаспаров Б. М. Литературные лейтмотивы: Очерки по русской литературе XX века. М., 1995. С. 276.
9. Гиршман М.М. Литературное произведение: Теория и практика анализа. — М., 1991. — С. 70.
10. Демьянков В. З. Общая теория интерпретации и ее приложение к критическому анализу метаязыка американской лингвистики 1970–80-х гг.: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1985. С. 11.
11. Женетт Ж. Вымысел и слог (Fictio et dictio) // Женетт Ж. Фигуры. Т. 2. М., 1998. С. 342.
12. Зильберман Л.И. Лингвистика текста и обучение чтению английской научной литературы. - М., 1988. С. 29
13. Киличев Э. Матнинг лингвистик тахлили. Бухоро: «Бухоро университета», 2000, 6-7-бетлар

V. Elektron va internet manbalari

14. <https://www.alloprof.qc.com>
15. <https://www.espacefrancais.com>
16. <https://www.litres.ru>
17. <https://www.languagehumanities.org>
18. <https://www.pdfprof.com>
19. <https://www.exercicefrancais.com>
20. <https://www.superprof.fr>
21. <https://www.etudes-litteraires.com>